

RITUALS IMPRESOS A CATALUNYA

Xavier PARÉS I SALTOR

1. *El Ritual, el llibre litúrgic menys estudiat*

Entre els diversos llibres emprats en la celebració el Ritual és certament el menys estudiat i el menys conegut, el «parent pobre» de tots els llibres litúrgics, com el qualifica Molin-Aussedat¹. Comparar les escasses publicacions i treballs entorn dels rituals, amb les nombroses edicions i estudis que fan referència als Sacramentaris, als Pontificals, Leccionaris, Antifonaris i *Ordines*, publicats des de final del segle XVI fins a les edicions crítiques dels nostres dies, fa innegable el que diem. A casa nostra la magnífica edició facsímil de l'Ordinari de Barcelona de 1501, publicada per l'Institut d'Estudis Catalans, és quasi una excepció remarcable que ens plau de citar, com ho és en certa manera el volum *Rituels* ofert com a *Mélanges* al P. Gy. En certa manera, diem, perquè en aquest i a pesar del títol, hi figuren només uns pocs² estudis entorn d'aquest llibre. Aquestes i altres poques publicacions, amb tot, no desvirtuen la pobresa a què ens referim.

2. *El Ritual, llibre litúrgic que més pot donar a conèixer la vida real de les comunitats*

Però si el Ritual és, avui per avui, el llibre menys estudiat, cal dir també que probablement és el que més sorpreses ens podria aportar i el que més faria conèixer la vida real de les comunitats cristianes i les pràctiques litúrgiques del poble, tant pel que fa al tarannà de cada dia com sobretot amb referència a les celebracions i etapes més marcats de la vida dels fidels, com són el baptisme, les esponsalles i el matrimoni i les exèquies, actes en què, preci-

---

1. *Répertoire des Rituels et Procesionaux imprimés conservés en France*, Paris, Éditions du CNRS 1984, p. 10.

2. El títol d'aquesta obra semblaria donar a entendre que el llibre fa àmplia referència als rituals; la realitat és que únicament tres de les aportacions tenen com a objecte el nostre llibre.

sament per tractar-se de celebracions molt entranyables per al poble, es conserven usos i costums molt antics i propis de les diverses esglésies locals. A aquest respecte és interessant de veure, per exemple, com l'Ordinari de Barcelona de 1501 i el nostre d'Urgell de 1536 conserven encara en la signació del qui ha de rebre el baptisme la fórmula franca «*Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*», que figura en un ritual monàstic del sud de França,³ o com en el Ritual de Girona de 1550 hi figuren per a la unció dels malalts fórmules medievals, molt llunyanes de les del ritu romà i comunes, en canvi, a algunes de les que figuren en no pocs *ordines* copiats per Martène en el seu *De antiquis Ecclesiae Ritibus*, apartant-se de l'ús més comú fins i tot en les paraules que acompanyen les uncions, que ja sant Tomàs considerava a com fórmula del sagrament⁴.

El Ritual, per altra banda, ens assabenta també millor que els altres llibres litúrgics més fixats, és a dir, menys adaptats a la vida real del poble, de com el poble celebrava realment la litúrgia, especialment pel que fa a l'any eclesial i les seves festes. A aquest respecte val la pena d'esmentar les boniques catequesis sobre el significat de les diverses diades i dels seus ritus tal com figuren en els nostres rituals, des del més antic que es conserva (Ordinari de Barcelona de 1501) fins al darrer, que és l'edició del ritual de la província tarraconense (promulgat pel cardenal Vidal i Barraquer l'any 1934). Aquestes catequesis en català, com era d'esperar, no manquen tampoc en l'Ordinari d'Urgell de 1536, objecte de les nostres investigacions.

En aquest mateix context de com els rituals expressen la vida litúrgica real de les comunitats de Catalunya, val la pena d'esmentar que el fet que les catequesis a què hem fet referència —així com les altres monicions als fidels— en els nostres rituals hi figuren sempre en la llengua pròpia del nostre poble, tot i que el llibre és redactat, com la resta dels volums litúrgics, en la llengua de la litúrgia occidental, és a dir, en llatí. Aquí es nota clarament la major «popu-laritat» i «arrelament» del ritual, comparat amb els altres llibres emprats en les restants celebracions, llibres que conserven sempre el llatí. Els rituals, doncs, a la seva manera, són un clar i interessant testimoni que la tensió creada arran de l'absolutisme borbònic del segle XVIII no va ofegar la vida pròpia del nostre poble. Els bisbes catalans, en efecte, emparats pel decret del Concili Tridentí⁵, continuaren editant els rituals en què les catequesis i monicions continuen figurant en la llengua del país, malgrat la interpretació abusiva de la reial cèdula de Carles III (1-I-1778)⁶.

3. Cf. GROS, M., *El antiguo Ordo bautismal catalano-narbonés*, dins *Hispania Sacra* 28 (1975) 35.

4. S. THOMAS, Suppl. q. 29, a. 8, sed contra 1.

5. Sessió IV (8-IV-1546): cf. E. DENZINGER, *Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Barcelona 1948, pp. 279-281.

6. Cf. J. BELLAVISTA, *L'ús del català en les celebracions sacramentals a la diòcesi de Barcelona. Estudi dels Ordinaris o Rituals barcelonins impresos del segle XVI al XIX* (Segon Congrès internacional de la Llengua catalana, volum VIII), València 1989.

Cal recordar també que en el Ritual hi figuren determinades processons lligades a l'any eclesial (Presentació del Senyor, Lletanies majors i menors, processó dels rams i benedicció del terme, etc.). En els rituals impresos hi trobem, a més, no pocs dels ritus que posteriorment passen a ser exclusius del missal, com són els formularis d'algunes misses, sense excloure ni el mateix ordinari i el cànon, pel fet segurament que les petites esglésies tenien dificultats econòmiques a proveir-se de sacramentaris i missals, que eren volums més extensos i conseqüentment més costosos tant pel que fa als antics sacramentaris manuscrits com fins i tot als primers missals impresos.

3. *El Ritual, llibre litúrgic més difícil d'estudiar*

Si el Ritual és, com hem dit, un dels llibres litúrgics més interessants, per altra banda cal reconèixer que és també el llibre litúrgic probablement més difícil d'estudiar. Dels sacramentaris i pontificals, per exemple, se n'han conservat exemplars molt antics, que segurament, per ser destinats a les grans catedrals i monestirs, eren de fet molt luxosos i probablement emprats únicament en les celebracions extraordinàries, menys freqüents, per tant, presidides per dignataris eclesiàstics, i per això han resistit millor el pas dels segles. Dels rituals, en canvi, emprats quasi diàriament pels responsables de les petites parròquies, ha estat més difícil la conservació, i per això esdevé més difícil trobar-ne exemplars; àdhuc quan es tracta d'exemplars ja impresos que sens dubte foren més abundants que els manuscrits, se n'ha perdut de vegades la totalitat de l'edició. I en certa manera es comprèn: destinats, com hem dit, a les petites comunitats parroquials, emprats en la vida quotidiana dels fidels i amb freqüència exposats a la pluja —en el cas, per exemple, dels enterraments i processons— o tractats al mateix temps que l'oli de les uncions —el cas del baptisme o de la unció dels malalts— la gran majoria dels volums han desaparegut en el decurs dels temps o han arribat fins a nosaltres fortament deteriorats. A més, a l'època dels rituals manuscrits, el ritual probablement era un simple quadern copiat pel mateix prevere després de la pròpia ordenació a base del ritual d'algun altre sacerdot veí a la seva església. És aquesta la pràctica que sembla reflectir-se en alguns dels pocs exemplars que han arribat a nosaltres, com els fulls del ritual conservat a Montserrat i descrit per A. Franquesa⁷, com fins i tot en el més antic dels rituals ja impresos que es conserven a Catalunya, l'Ordinari de 1501 de Barcelona, redactat encara per iniciativa personal del prevere Pere Ponsa. En ell, junt a un conjunt d'*Ordines* litúrgics, hi figuren també alguns consells que l'autor dóna als seus col·legues, principalment als nous preveres, «ad utilitatem novitiorum posui sequentes orationes quae sunt

---

7. *Scripta et Documenta* 10 (1958) 46-50.

ad devotionem volentis celebrare missam», detall que prova com encara després d'inventada la impremta el ritual va continuar uns pocs anys essent considerat com un llibre privat, encara que el seu contingut central fossin les celebracions que avui anomenaríem *oficials* de l'Església.

4. *Els rituals i les seves diferenciacions fins a arribar a l'època de la impremta*

Abans de presentar la visió general del que han estat els rituals impresos a Catalunya —una exposició relativament completa del tema esdevé impossible en una breu exposició— convé al·ludir a les etapes principals que ha recorregut el nostre llibre fins a arribar a l'època de la impremta. Aquest recorregut el podríem dividir en les següents etapes:

- a) Cap als segles IX-X els ritus que no formen part pròpiament de la missa comencen a separar-se del Sacramentari; així comencen a aparèixer els Pontificals i els Rituals, entremesclats sovint amb els Col·lectaris i Processoners, després progressivament autònoms; d'aquests rituals primitius se'n conserven ben pocs tant a Catalunya com a la resta dels països, pels motius que hem esmentat abans. Pel que fa a Catalunya, podrien citar-se, per exemple, alguns fulls dels Sacramentaris de Vic i de Ripoll, tots dos del segle XI i magníficament editats i presentats per A. Olivar⁸, i, sobretot, el *Missale Parvum* de Vic, descrit i estudiat per Miquel dels S. Gros⁹, Missal que en els darrers fulls presenta ja el que podem anomenar un embrió del que més endavant serà el ritual. En els segles XII i XIII contribuïren sens dubte a fer cada dia més comú l'ús del ritual alguns bisbes i sínodes que en decreten l'ús a les seves esglésies¹⁰. En aquest context, pel que fa en concret a casa nostra, cal citar el ritual-misal-processional de Sant Cugat que es troba actualment a l'arxiu de la Corona d'Aragó (Ms. 73), de 1218, que sembla ser el més antic ritual català que es conserva.
- b) A partir de la segona meitat del segle XIII i sobretot durant els segles XIV i XV, a tot Europa els estatuts sinodals i els decrets de les Visites pastorals insisteixen cada vegada més que els rectors tinguin un ritual (anomenat amb diversos noms: al migdia de França i a Catalunya generalment es conserva l'antic nom visigòtic *Ordinarium* = *Liber Ordinum*). A Catalunya, d'aquests segles coneixem, a més del citat ritual de Sant Cugat, almenys nou rituals:

8. *El Sacramentario de Vich* (CSIC), Madrid-Barcelona 1953; *Sacramentarium Rivipullense* (CSIC), Madrid-Barcelona 1964.

9. *Hispania Sacra* 21 (1968) 313-377.

10. Sembla que va ser el bisbe dominicà Anselm de Warmie (Prússia oriental) qui va decretar un ritual per a la seva diòcesi (cf. KOLBERG, *Agenda comunis, die älteste Agenda in der Diözese Ermland*, Braunsberg 1903).

- 1) TOR I: Ritual escrit per a ús de Tortosa (Arxiu Capitular de Tortosa, Ms 131). És probablement el segon en antiguitat de Catalunya
- 2) OG I: Ritual de Girona, segurament per a ús de la seva catedral. Escrit a mitjan segle XIV (Biblioteca Universitària de Barcelona, Ms 229)
- 3) OG II: Ritual escrit per a ús de la col·legiata de Sant Fèlix de Girona en el segle XIV (Girona, Biblioteca del Seminari, Ms 137)
- 4) TOR II: Ritual escrit a finals del segle XIV per a ús d'alguna església de Tortosa (Tortosa, Biblioteca Capitular, Ms 102)
- 5) OG III: Ritual escrit per a ús de la col·legiata de Sant Fèlix de Girona en el segle XV (Girona, Biblioteca del Seminari, Ms 139)
- 6) TOR III: Ritual escrit a finals del segle XV per a ús d'alguna església de Tortosa (Tortosa, Biblioteca Capitular, Ms 84)
- 7) FRBAR: Ritual incomplet, escrit en la segona meitat del segle XV per a ús d'una església de Barcelona (Barcelona, Arxiu Capitular, Ms 186, 1)
- 8) RMARG: Ritual incomplet, escrit a finals del segle XV, probablement per a ús d'un rector rural (Biblioteca de Montserrat, Ms 1008)
- 9) MCLA: Ritual escrit en el segle XV i destinat a un monestir de clarisses (Biblioteca de Catalunya, Ms 865)

5. Breu síntesi de les etapes successives dels rituals impresos a Catalunya

Amb el descobriment de la impremta, la història del ritual comença, com era d'esperar, tant a Catalunya com a la resta de les esglésies, un nou camí. En aquest nou camí podem distingir tres etapes progressives i ben diferenciades, que se succeeixen, però, ràpidament.

Els primers rituals impresos es presenten en total continuïtat amb els manuscrits anteriors. Aquesta primera etapa, que podríem anomenar d'iniciativa privada de l'autor, sembla que va ser molt curta. Si haguéssim de cercar una similitud amb les maneres actuals de procedir, diríem que alguns dels més innovadors copistes dels rituals presbiterals —que eren probablement els mateixos rectors—, en assabentar-se del nou descobriment de la impremta, van pensar que, per comptes de copiar el ritual només per a ús personal, podrien fer una obra més útil si la pròpia feina servia també per a altres col·legues, i en lloc d'un ritual manuscrit van pensar a emprar el nou invent, que seria útil a molts d'altres. Aquesta és la impressió que fa l'estudi dels primers rituals. El més antic ritual català que es conserva, l'Ordinari de Barcelona de 1501, amb la seva destinació explícita als *novicis*, és a dir, als ordenats de nou, amb els consells ministerials i fins devocionals que l'autor, el prevere Pere Ponsa, dóna als futurs destinataris del seu llibre i fins amb la seva fidelitat al que contenien els rituals manuscrits, pensem que n'és una bona prova. Pere Ponsa no intenta sinó executar el que feien els seus predecessors quan copiaven l'Ordinari d'un

prevere veí, però ara servint-se del nou invent que és la impremta. En 1536, per exemple, tenim el nostre d'Urgell que encara és d'origen privat perquè encara no s'hi troba intervenció episcopal. Cal dir, però —i aquesta remarca pot ser interessant per a relativitzar una mica el que dèiem sobre les primeres iniciatives com a fruit dels autors—, que de fet Pere Ponsa no era únicament un prevere que componia el seu llibre per a ús personal i dels col·legues, sinó que, a més de prevere beneficiat de Sant Jaume de Barcelona, era també impressor d'ofici. Fou el primer *Magister de la stampa* català que, en morir, segons es conserva en el seu testament, fa hereu dels seus instruments el seu nebot, que continua l'ofici de l'oncle.

En un segon moment —si és que realment hi ha distinció entre el ritual de Pere Ponsa, prevere i editor, i els editors posteriors— els rituals deixen de ser fruit de la iniciativa personal de l'autor i passen a ser més aviat fruit de l'esperit comercial dels editors o llibreters que sens dubte veuen en aquest llibre una interessant font de negoci. El nom de l'impressor cobra en aquesta segona etapa cada vegada més relleu. L'Ordinari de Girona de 1502, imprès tot just un any després del de Barcelona, en el seu colofó —de l'inici del volum no en podem dir res, perquè hi manca la portada i el primer foli— cita l'impressor, el *Magistrum Johannem Rosembach*, de Perpinyà, però no diu res ni de l'autor ni del bisbe de la seu gironina.

Una última etapa en l'evolució dels rituals impresos és la intervenció, cada vegada més subratllada, de l'autoritat episcopal, sigui posant el propi escut al començ del llibre, sigui més endavant prologant i decretant el llibre amb el seu propi nom. Així es presenta ja, per exemple, l'Ordinari de Girona de 1550, que, segons el nostre col·lega Xavier Altés¹¹, no és sinó una reedició corregida i augmentada de l'Ordinari de 1502 del mateix bisbat, i que ara figura «iussu admodum reverendi in Christo Patris D. Johannis a Margarit Gerunden, prae-sulis».

6. Algunes característiques dels rituals catalans impresos

Una primera característica dels rituals impresos que convé de remarcar és la progressiva aparició de notes de pastoral sacramental i moral afegides als ritus litúrgics. El primer ritual imprès, l'Ordinari de Barcelona de 1501, té únicament exhortacions litúrgiques incloses en les diverses celebracions com a part del mateix ritus, a la manera com figuraven ja en els rituals manuscrits. En els rituals posteriors, molt aviat les notes doctrinals i morals augmenten i, en certa manera, converteixen el nostre llibre en un manual de pastoral. Aquest

11. *El baptisme al bisbat de Girona durant la baixa edat mitjana*, tesina ciclostilada de llicenciatura presentada al Departament de Litúrgia de la Facultat de Teologia de Barcelona, Barcelona 1977, fol. 40.

fet fou probablement degut primer a la influència més o menys directa que arreu d'Europa adquireix el *Liber sacerdotalis de Castellani*¹² i més tard als decrets del Tridentí de 1563¹³.

Una altra característica que pren cos progressivament en els rituals amb el pas del temps és la de presentar el volum no ja com un seguit d'*Ordines* sinó dividit en llibres i capítols.

Un nova modificació en els rituals —sobretot pel que fa a les edicions posteriors al Concili tridentí— és la incorporació d'alguns decrets del gran concili del segle XVI.

Seria llarg —impossible en una breu presentació— citar com a través d'aquests fets els nostres rituals es transformen ràpidament i es converteixen cada vegada més en llibres mixtos de celebració, de pastoral i de catequesi. Permeteu-me d'esmentar al repecte un únic cas concret: passat el Tridentí, aviat van desaparèixer del ritual les antigues *Orationes dominicales* (el que avui anome-nem *Pregària dels fidels*), que figuraven ja en els rituals manuscrits¹⁴. Aquestes pregàries figuren encara en alguns pocs rituals del segle XVII (en el de Barcelona de 1620, per exemple), però progressivament desapareixen, segurament per donar lloc a les instruccions catequètiques.

Un altre fet constatable en els rituals diocesans és la influència progressiva del *Rituale romanum* promulgat per Pau V en 1614: els rituals diocesans tendeixen cada vegada més a assimilar-se al Ritual papal fins a fer desaparèixer en la pràctica la quasi totalitat de ritus propis. Sota aquest aspecte cal lamentar especialment el Ritual promulgat pel cardenal Vidal i Barraquer l'any 1934, en el qual fins desapareix el nom de Ritual diocesà per presentar-se simplement com a *Appendix Tarraconensis ad Rituale Romanum*, adaptat gairebé totalment als usos del Ritual de Roma.

Val la pena d'esmentar també com a característica del temps de l'aparició dels rituals impresos la rapidesa amb què se succeeixen les diverses edicions. Aquesta multiplicació d'edicions té segurament dos motius principals: en primer lloc, el fet que els nostres llibres es malmeten aviat i esdevé necessari procurar-se'n nous exemplars; així motiven sovint la nova edició els pròlegs de molts d'alguns rituals: «Quia vix iam reperiuntur exemplaria, quae Parochis usui esse possent; et si quae adhuc superant, ea abrasa, mutila, ac fere usu consumpta», diu el bisbe Sans en la introducció del ritual de Barcelona de 1620. «Omnia pene usu esse consumpta», afegeix el ritual de Girona de 1607. També el bisbe d'Urgell presenta el seu ritual de 1672 dient que dels antics «rara exstant exemplaria, quae nec curatorum numero sufficerent, nec discissa, manca, et deformata usui esse possent».

12. Aparegut l'any 1523. Sobre aquest influent Ritual, que es va difondre ràpidament arreu, MOLIN-AUSSEDTAT, *Répertoire des Rituels* (cf. n. 1) en cita fins a 20 edicions.

13. Sess. 24, c. 7 (D. 946).

14. Cf., p. ex., el Ritual de Marganell editat per A. FRANQUESA, *Scripta et Documenta* 10, Montserrat 1958, pp. 295-296.

Un segon motiu que va influir probablement a fer que les edicions catalanes de rituals se succeïssin tan ràpidament unes a les altres va ser el desig dels bisbes de portar a terme els decrets tridentins, suprimint del llibre aquelles parts que figuraven en les edicions anteriors però que ben segur ja no estaven en ús (ja no eren *conciliars*, diríem avui). Això sembla desprendre's, per exemple, de la presentació que fa el bisbe de Barcelona Francesc Castillo de Ventimilia del seu ritual de 1743, en què diu que han estat suprimits «pluribus aliis resecatis non ita necessariis» i en què mana que «antiquo Ordinario dimisso hoc novo Rituale in posterum utantur». ¿No se suprimirien amb aquestes paraules les antigues *Preces Dominicales* que figuren encara al ritual del bisbe Lluís Sans de 1620 i que ja no es troben en el ritual de Castillo de Ventimilia? Per a assabentar-se exactament de quan desapareixen del ritual barceloní les *Orationes Dominicales* caldria mirar els rituals barcelonins de 1629, 1671 i 1743, que no hem pogut analitzar. Una disposició de caire ben diferent i molt més tolerant és la que figura en l'edició immediatament següent promulgada pel bisbe Pere Martínez San Martín en 1840, en què explícitament es permet de continuar amb l'ús del ritual anterior, tot i que es reconeix que algunes coses han caigut en desús («tanto temporis tracto absoloverant»).

7. Repertoris dels rituals catalans impresos que es conserven

Voldríem acabar aquesta exposició fent una crida perquè es faci un elenc i descripció com més complet millor dels rituals catalans impresos. Franz ha confeccionat una llista molt completa de rituals impresos de l'àrea alemanya¹⁵; amb ella es completa la publicada per ell mateix entorn dels rituals manuscrits¹⁶. Pel que fa als rituals impresos de l'àrea francesa, en tenim també un recull semblant en l'obra ja citada de Molin-Aussedat.

Pensem, doncs, que és urgent de fer quelcom semblant amb referència als rituals catalans. Pel que fa als manuscrits, en tenim una bona ressenya en el volum de J. Janini, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, vol. II, Burgos 1980. Pel que fa als rituals impresos, cal dir que, avui per avui, no en tenim encara cap llista suficientment completa. Un primer elenc el va donar A. Franquesa en l'estudi *El Ritual tarraconense*¹⁷. Una segona llista més completa (ciclostilada) la va donar Odriozola, *Estadística de libros litúrgicos impresos para las diócesis catalanas (y Mallorca) y actual existencia (o no existencia) de ejemplares*, Pontevedra 1985¹⁸. Ens consta que existeix un altre

15. A. FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen in Mittelalter*, Herder, Friburg 1909, vol. I, pp. XXX-XXXIV.

16. *Die kirchlichen Benediktionen XXIX-XXX*.

17. Aparegut dins *Liturgica 2* (Scripta et Documenta 10), Montserrat 1958, pp. 255-256.

18. Aquesta llista ha estat incorporada al *Diccionario de la Historia de la Iglesia*.

treball inèdit de J. Batlle, que conté interessants notes sobre el contingut de cada ritual (lloc i taller d'impressió, bisbe que promulga el ritual, arxius i biblioteques on se'n conserven exemplars, etc.). Però, segons el parer de Mn. P. Farnés, resta per fer la verificació d'algunes dades i comparar exactament alguns dels detalls.

Xavier PARÈS I SALTOR
Seminari Conciliar
25700 LA SEU D'URGELL

SUMMARY

The Ritual is the liturgical book least studied but it is the book that best shows the real life of the communities and the liturgical prayers of the faithful, as well as the celebration of the liturgical year and its feasts. The catechesis on the festive days are especially beautiful, written in the Catalan language, the language of the people. With this, the deep roots and greater "popularity" of the ritual become apparent. The Ritual has been the more difficult liturgical book to study because its preservation has also been harder, precisely because it was used in the small parishes rather than in the cathedrals and monasteries, where these books are better preserved. At the time of the manuscripts the rituals were simple notebooks copied by the priest. With the advent of the printing press these books were considered private, and they are differentiated into two periods: from the 9th to the 10th Centuries, when the rites which do not belong to the Mass are separated from the sacramentaries, and from the 13th to the 14th Centuries, during which they have to be owned by all the rectors. In Catalonia, there are nine to ten rituals from the second period.

In the second part, the paper presents a brief synthesis of the successive periods of the rituals printed in Catalonia: a first period (very short), of private initiative on the part of the author-editor; a second period of and editors and commerce, and finally, the period of the episcopal authority.

The paper ends with some characteristics of the Catalan printed rituals: the added notes on moral and sacramental pastoral teaching, the division into books and chapters, the incorporation of the Trent decrees, and the influence of the Ritual of Pope Paul V (1614). The author calls for a good and complete description of the preserved printed Catalan rituals to be made.